

סוף

לפרשה

אפשר לזרוק סוכריות: בתום שלושים שנה
הצליח פרופ' יוסי עופר להשלים פאזל
היסטורי, ולגלות את כל ההפטרות שנקראו
בבתי הכנסת הקדומים, כשהתורה עוד
הייתה מחולקת ל-157 פרשות. בדרך לשם
הוא היה צריך להגיע לחלקים הפזרות ידועים
של הגניזה הקהירית, להיעזר בפיוטים
עתיקים, וגם לקבל קצת סיוע מחברים.
עכשיו הוא חוזר לחקור את המסורה, שכבר
הגיבה לו גילויים על תעלומה גדולה אחרת -
גורלו של כתר ארם צובא יאיר שלג

מבצעים בלשיים בעקבות כתבים עתיקים ומסורות קדומות. פרופ' עופר בביתו

סוף לפרשה

לקרוא בתורה בשבת. לשיטתם, כדי להתחכם לגזרה קראו היהודים פסוקים מספרי הנביאים, בנושא הדומה לאחד מנושאי הפרשה. גרסה אחרת, שפותחה על ידי הרב שמשון רפאל הירש, אומרת כי המנהג נוצר כחלק ממאבק נגד קבוצות בשולי היהדות, שגרסו כי רק לחמשת חומשי תורה יש מעמד מקודש. מכל מקום, לאף אחת מההשערות הללו אין הוכחה ודאית. עופר עצמו מניח שההפטרות התפתחו "מתוך רצון להכניס לבית הכנסת את ספרי הנביאים, כך שבכל שבת יהודים ייפגשו גם איתם, ולא רק עם חומשי התורה".

את המפתח החשוב לאיתור ההפטרות הקדומות והנשכחות מצא עופר בגניזה הקהירית, אותו אוצר בלום שהתגלה בעליית הגג של בית כנסת "בן עזרא" במצרים. החשיפה העיקרית של המטמון הזה – שהכיל כתבי יד של התנ"ך, ספרי פיוטים, טיוטת הספר "משנה תורה" בכתב ידו של הרמב"ם ועוד – נעשתה בסוף המאה ה־19 על ידי פרופ' שניאור זלמן שכטר, איש היהדות הקונסרבטיבית. את רוב האוסף העביר שכטר לספריית אוניברסיטת קיימברידג' שבה עבר, אבל עופר מספר ש"עוד לפני שהוא 'גילה' את הגניזה, כבר היו כמה חוקרים שהסתובבו שם ופרסמו תגליות שהעלו. אחד מהם, חוקר בשם אברהם ביכלר, מצא ופרסם רשימה של 70 הפטרות, כלומר הנחיות שאומרות איזה קטע מספרי הנביאים יש לקרוא במקביל ל־70 מתוך 157 הסדרים של התורה".

זה היה הבסיס הראשוני למיפוי שיצר עופר. מחקר עצמאי שערך בהמשך בכתבי הגניזה אפשר לו להתחקות אחר הפטרות רבות נוספות. בניגוד לביכלר, עופר לא מצא רשימה פרטנית המכריזה כי אלו הן ההפטרות; במקום זאת הוא גילה קטעים שהכילו פרקים שלמים מספרי הנביאים, ומכיוון שהקטעים האלה לא היו לפי הרצף התנ"כי אלא נעו בין ספרים שונים, הסיק שמדובר ברצף של הפטרות. באמצעות השוואה בין הדפים האלה לרפי הרשימות שגילה ביכלר, יכול היה עופר להתחיל לזהות איזו הפטרה מתאימה לאיזה סדר.

הקריטריון שהנחה את מסדרי ההפטרות על פי הנוסח הבבלי, הוא התאמה לנושא המוזכר בפרשה. ההפטרות הארצישראליות נקבעו לפי קריטריון שונה: התאמה לשוניית בין הפסוק הראשון של הסדר לפסוק הראשון של ההפטרה. כך למשל, הסדר הראשון בתורה נפתח במילים "בראשית ברא", ולכן ההפטרה התואמת מתחילה במילים "כי הנני בורא את ירושלים"

שליקט בעצמו מקרעי דפים עתיקים לא נמצא המענה המלא. רק לפני כמה חודשים הושלמו הפיסות האחרונות של הפאזל, מה שהוביל לארגון כנס גדול של "יד בן־צבי" סביב סוגיית ההפטרות הארצישראליות. וכמו במקרים אחרים, גם כאן מי שפיצח את התעלומה לא היה חוקר מן השורה, אלא איש ספר שנהנה לצלול אל ים הכתבים העתיקים והמסורות שהתפתחו ביהדות לאורך אלפי שנים.

קריאה עצמאית

קצת רקע: על פי המנהג הקדום בארץ ישראל, לא הייתה כל סיבה לחגוג בשמיני עצרת מדי שנה את "שמחת תורה". קריאת התורה בבית הכנסת חולקה לקטעים קצרים יחסית, והתפרשה כאמור על פני שלוש שנים. עופר אומר שהמועד שבו נוצר המנהג הזה אינו ידוע, וגם לא סיבתו. לפי פרופ' שלמה נאה מהחוג לתלמוד באוניברסיטה העברית, מטרת המנהג הייתה לסיים את קריאת התורה פעמיים בכל מחזור של שבע שנים, אך ההשערה הזו בעייתית: מספר הסדרים נמוך מדי, וקרוב יותר לשתי קריאות בשש שנים. חוקרים אחרים, וביניהם עופר עצמו, מעריכים שבתקופה הקדומה לא היו הגדרות מחייבות של אורך הקטע הנקרא. "היה מנהג לקרוא בתורה בכל שבת, אבל במקומות שונים ברחבי הארץ יכלו להיקרא באותה שבת קטעים שונים לגמרי", אומר עופר. מכאן גם ההבדלים הגדולים בין מספרי הסדרים שנמצאו בכתבי יד שונים: הגרסאות בעניין זה נעות בין 140 לכ־170. לימים התמסד נוסח הקריאה הארצישראלי, וגוצרו סדרים קבועים יותר. המנהג לסיים את קריאת חמשת חומשי התורה בכל שנה התפתח בבבל רק אחר כך – לפחות על פי ההשערה הרווחת במחקר. עופר מציין שהיא אינה ודאית, ובהחלט ייתכן שהמנהג הבבלי קדם לארצישראלי. מכל מקום, ידוע שכבר בזמן קדום היה מקובל בבבל להצמיד לקריאת התורה גם קטע מפרקי הנביאים, המכונה "הפטרה". התלמוד הבבלי מעיד על קיומו של מנהג זה, אך אינו מנמק אותו. רוב החוקרים מייחסים את התפתחות ההפטרות לתקופה של גזרות, שבה נאסר על היהודים

מתוך 157. זה מספר ההפטרות הקדומות שהחזיק בידיו פרופ' יוסי עופר, מרצה במחלקה לתנ"ך באוניברסיטת ברי־אילן. רק שתיים חסרו לו, כדי להשלים את המבצע הבלשי שלקח על עצמו. לאורך יותר משלושים שנה, עוד מראשית דרכו כחוקר, הוא עמל לזהות את כל ההפטרות שנאמרו לפי הנוסח הארצישראלי הקדום. לפי החשבון של פרופ' עופר, התורה חולקה באותו מנהג עתיק ל־157 "פרשיות", או "סדרים" כפי שנקראו אז. קריאת ספר התורה כולו הסתיימה לפיכך אחת לשלוש שנים – ולא פעם בשנה, כמקובל היום. לכל אחד מהסדרים הללו הוצמדה הפטרה משלו, כנהוג לגבי פרשות השבוע בקריאה החד־שנתית המוכרת לנו. את רוב ההפטרות הצליח עופר לאתר בקלות יחסית, אבל שתיים – שאפשר למספר אותן כ־140 ו־141 – נותרו עלומות.

בראשית הדרך, מספר לנו עופר, השאלה שהעסיקה אותו הייתה אחרת לגמרי: הוא מצא שבכמה מכתבי היד של התנ"ך מופיעה לא רק החלוקה לפרקים, שהיא נוצרית במקורה, אלא גם חלוקה לסדרים. חלוקה כזו כבר הייתה מוכרת לו מחמשת חומשי התורה (ברוב ההרפסות המודרניות מופיעה רק החלוקה לפרקים, אך בתנ"ך קורן למשל מופיעות שתי החלוקות במקביל). עופר ניסה לגלות מה פשרה של החלוקה הזו בנביאים, ובין השאר בדק האם הסדרים האלה היוו הפטרות לסדרי התורה לפי המנהג הארצישראלי הקדום: ייתכן, חשב, שהסדר הראשון בנביאים מקביל לסדר הראשון בתורה, וכן הלאה. ההשערה הזו נפסלה מיד, "בעיקר מכיוון שהסדרים בספרי הנביאים שווים באורכם פחות או יותר, מה שמלמד על רצון לפתח קריאה רצופה שלהם, ולא לקרוא אותם רק כהפטרה. בנוסף לכך, מספר הסדרים בספרי הנביאים אינו חופף את מספר הסדרים שבתורה".

אגב כך הגיע עופר לתהות על מבנה ההפטרות הארצישראליות: אילו טקסטים מספרי הנביאים הוצמדו לסדרים מן התורה שקראו בכל שבת? בין קטעי המידע

מטמון של כתבי יד. הגניזה הקהירית

סוף לפרשה

< לעזרתו בא עוד מקור חשוב: "הפייטן הידוע ינאי, שחי בארץ ישראל במאה השישית לספירה, כתב בין היתר פיוט לכל אחד מ־157 הסדרים של התורה. בבית השלישי של כל פיוט כזה הוא מביא ציטוט מתחילת ההפטרה, מה שסייע לנו בזיהוי". גם הפיוטים הללו, לפחות בחלקם, נחשפו בגניזה הקהירית.

עדיף בלי תועבות

ההפטרות הארצישראליות, מציין עופר, שונות מהותית מההפטרות המוכרות לנו כיום בשתי תכונות מובהקות: ראשית, לרוב הן הרבה יותר קצרות – מה שנשמע הגיוני, לאור העובדה שגם הסדרים שנקראו בספר התורה היו קצרים. "ההפטרות האלה משתדלות בדרך כלל לסיים בפסוקים של נחמה, או בכל אופן בפסוקים חיוביים", מעיר עופר. "במקרים רבים יש דילוג על קטע בטקסט כדי לסיים בצורה כזו. בהתאם לכך, הספר הפופולרי ביותר כמקור להפטרות האלה הוא ישעיהו, שמלא בנבואות נחמה".

שנית, הקריטריון שהנחה את מסדרי ההפטרות על פי הנוסח הבבלי, הוא התאמה בין הקטע מהנביא לבין נושא כלשהו המוזכר בפרשה. ההפטרות הארצישראליות, לעומת זאת, נקבעו לפי קריטריון שונה לגמרי: התאמה לשונית בין הפסוק הראשון של הסדר לפסוק הראשון של ההפטרה, גם אם אין שום קשר בין הנושאים של שני הקטעים. כך למשל, הסדר הראשון בתורה נפתח כידוע במילים "בראשית ברא אלוהים", ולכן ההפטרה הארצישראלית התואמת היא קטע מישעיהו שמתחיל במילים "כי הנני בורא את ירושלים". המאפיין הזה, אומר עופר, מפריך עוד יותר את האפשרות שההפטרות הן תשובה לגזרות שמנעו את קריאת הפרשיות. אילו רצו היהודים לשמר בדרך עקיפה את הקריאה בתורה, הם היו בוחרים קטעים שמתאימים דווקא לנושא הנידון בטקסט השבועי של החומש.

ההבדל היסודי שבין סוגי ההפטרות מבהיר עוד נקודה: גם אם נכונה ההשערה שהמנהג הבבלי של קריאת התורה וסיומה בכל שנה נולד אחרי המנהג הארצישראלי, ההפטרות הבבליות לא היה ניסיון "לחתוך" את ההפטרות הקדומות, אלא יצרו סדר חדש לגמרי, על פי שיקולים מסוג אחר. יוצא מן הכלל בעניין זה הוא מנהג יהודי רומניה, ששימר מנהג עתיק של קהילת ביזנטיון, והתקבל גם אצל הקראים: אצלם, ההפטרות של הקריאה החד־שנתית אכן מבוססות על ההפטרות הארצישראליות, הקצרות. מכיוון שכל פרשה בקריאת התורה של ימינו מכילה שלושה ארבעה סדרים, שימרו יהודי רומניה הפטרה אחת מכל שלוש או ארבע של המנהג הארצישראלי הקדום – לרוב זו

שמתאימה לפסוק הראשון של הפרשה. אם אין חפיפה בין תחילת פרשה "בבלית" לתחילת סדר, נבחרה ההפטרה של הסדר הראשון המופיע באתה פרשה.

בכמה מקרים השתמרה ההפטרה הארצישראלית גם במנהג הבבלי, ושרדה עד ימינו. הדוגמה המובהקת ביותר היא של שבת הגדול, השבת שלפני פסח. ההפטרה המקובלת כיום בשבת זו לקוחה מהפרק האחרון של ספר מלאכי, שהוא גם אחרון ספרי הנביאים. רבים תמחו כיצד היא קשורה לפסח, אך לפי עופר, יש לחפש את הקשר במקום אחר: "הסדר הראשון של פרשת צו, שברוב השנים נקראת בשבת שלפני פסח, עוסק בתחילתו בקורבן המנחה. במנהג הארצישראלי נקבעה לאותו סדר ההפטרה ממלאכי, שנפתחת בפסוק 'וערכה לה' מנחת יהודה וירושלים כימי עולם וכשנים קדמוניות'. לעומת זאת, בנוסח הבבלי ההפטרה של פרשת צו לקוחה מפרק ז'

צילום: ג'וני אימג'ס

אוצר בלום בעליית הגג. בית כנסת "בן עזרא" במצרים בקדמת התמונה

בספר ירמיהו, שם הנביא מדבר כנגד הקרבת הקורבנות. בשלב מסוים אנשים הרגישו שלא מתאים לקרוא הפטרה כזו בערב חג הפסח, שעיקר מצוותו היא קורבן. לכן חיפשו הפטרה חלופית לשבת הגדול, ומצאו את זו שממילא היתה מקובלת בנוסח הארצישראלי לתחילת פרשת צו". גם שבת פרשת שמות מהדהדת את הנוסח הקדום. "לפרשה הזו יש שלושה מנהגי הפטרה שונים, משלושה ספרים שונים: האשכנזים קוראים 'הבאים ישרש יעקב' מספר ישעיהו; הספרדים קוראים 'דברי ירמיהו'; והתימנים קוראים 'הודע את ירושלים את כל תועבותיה', מספר יחזקאל. זה מקרה מאוד נדיר, כי בדרך כלל ההבדלים בין המנהגים נוגעים רק לכמה פסוקים, ולא לכל הטקסט. "מתברר שבמנהג הארצישראלי הקדום, ההפטרה לסדר הראשון של שמות היא 'הבאים ישרש יעקב', בגלל הרמיון הלשוני לפסוק הראשון של הספר: 'ואלה שמות בני ישראל הבאים מצרימה'. כשחיפשו במנהג הבבלי הפטרה שתתאים לפרשת שמות מבחינת הנושא, כנראה הגיעו להפטרות 'הודע את ירושלים' (שמדברת בדרך משל על גאולת מצרים – י"ש). אבל מכיוון שיש מחלוקת במשנה אם מותר בכלל להפטיר בענייני תועבות או לא, היו כאלה שחיפשו הפטרה אחרת. כך הגיעו הספרדים ל'דברי ירמיהו' (בגלל ההקשר של חניכת הנביא, המקבילה לחניכת משה – י"ש), והאשכנזים חזרו למנהג הארצישראלי ואימצו את 'הבאים ישרש יעקב', אף שאין לו קישור נושאי מובהק לפרשה".

בזכות האוטוידקטים

עם כל מאמציו למפות את ההפטרות, עדיין חסרו לפרופ' עופר שתיים מהן. המבצע הגיע אל סיומו בזכות עזרא שוורץ, שמתגורר לצדו של עופר ביישוב כרמי־צור, ונוהג לחקור את מכמני הספרייה הלאומית. "אחד מהאנשים שהסתובבו בקהיר ומצאו דפים מהגניזה היה פטריארך רוסי בשם אנטונין", מסביר עופר את הרקע לפתרון. "במהלך המאה ה־19 הוא ארגן לעצמו אוסף של עתיקות, שכלל גם חומרים מהגניזה. אחרי קריסת ברית המועצות האוסף שלו צולם – כמו הרבה אוספים במזרח אירופה – והצילומים הועברו לארץ. בחומרים האלה שוורץ מצא דף המצביע על זיהוין של שתי ההפטרות החסרות, וכך הושלמה התמונה".

מדובר בהפטרות של שני סדרים עוקבים בספר דברים. הראשון הוא קטע שמתחיל בפרשת עקב וממשיך לתוך פרשת ראה, וההפטרה שלו לקוחה מישעיהו פרק ל'; הסדר השני כלול בתוך פרשת ראה של ימינו, וההפטרה שלו מגיעה מישעיהו נ"ד. מתברר שהסיוע הזה של שוורץ אופייני בכלל לחקר

לְטַעֲנָתוֹ שֶׁל
הַעִיִּתוֹנָאִי מוֹתִי
פְּרִידְמֵן, כְּתֵר אֲרֵם
צֹבָא הַגִּיעַ לְאַרְץ
כְּמוֹעַט בְּשִׁלְמוֹתָו,
וּכְאֵן הָיוּ מִי שֶׁגָּזְלוּ
חֵלֶק מִהַדְפִּים. לְפִי
פְּרוֹפ' עוֹפֵר, מִדּוֹבֵר
בַּפִּיִּיָּה זֵיוָ: "מוֹתִי
מִסְתַּמֵּךְ בַּעֲיֵקֶר
עַל הָרֵב יִצְחָק
שֶׁחִיבֵר, שֶׁהַעֲלָה
בְּשָׁנוֹת הַשְּׁמוֹנִים
אֶת הַטַּעֲנָה הַזֶּה.
אֲלֵא שֶׁעוֹד בְּשָׁנוֹת
הַחֲמִישִׁים הָרֵב
שֶׁחִיבֵר כָּתַב שֶׁבְּדֶק
אֶת הַכְּתֵר וְרֵאָה
שֶׁחֲסִרִים בּוֹ כְּרַבֵּעַ
מִהַדְפִּים. אֲנִי הָיִיתִי
מוֹעֲדִיָּה אֶת הַגֵּרְסָה
הָרֵאשׁוֹנָה – זֶה
שֶׁנִּיתְּנָה סִמּוּךְ
לְאִירוֹנִים, וּבְכַתֵּב"

נשרף כתוצאה מהצתה עוינת. "כתר ארם צובא"

שכראי לברוק שוב את הנושא. הלכתי למשפחת קאסוטו, ואז התברר ששמוש אכן צדק: בבית המשפחה נשמרה במשך שנים רבות מחברת של קאסוטו, ובה פרטים רבים שהספיק להעתיק מן הספר ופרטים עליו".

לפני שנים אחדות ראה אור ספר מקיף אחר על הפרשה, מאת העיתונאי מתי פרידמן. לטענתו של פרידמן, הכתר דווקא הגיע לארץ כמעט בשלמותו, וכאן היו מי שגזלו חלק מהדפים שלו. מדובר כמובן בהאשמה קשה, אבל לפי עופר, היא בסך הכול פייק ניוז: "מתי מסתמך בעיקר על ריאיון שנתן הרב יצחק שחיבר, מראשי קהילת חלב, שהיגר לארגנטינה. הרב שחיבר העלה בשנות השמונים את הטענה הזו, אלא שעוד בשנות החמישים הוא כתב מסמך ובו סיפר שברק את הכתר מיד לאחר ההצתה, וראה שחסרים בו כרבע מהדפים. אם אני צריך לבחור לאיזו גרסה להאמין, נראה לי שהייתי מעדיף את הראשונה – זו שניתנה סמוך לאירועים, ובכתב. "במשך השנים אכן נמצאו עוד שני דפים מן הספר, ושניהם היו בידי יוצאי הקהילה החלבית בנייריורק. במקרה אחד מדובר על דף שלם שהוחזק בבית משפחה חלבית, וכשאבי המשפחה נפטר, אלמנתו החליטה להעביר את הדף לאחראים על 'הכתר' בישראל. במקרה אחר היה זה רק חלק מדף; מישור החזיק אותו בביתו בתור קמע. מיכאל גלצ'ר ממכון בן-צבי גילה את זה ושכנע את האיש לאפשר צילום של הקטע. לאחר מותו הועבר גם המקור למוזיאון ישראל".

דברים שרואים מכאן

הפרייקט הבלשי האחרון של עופר, שואתו פרסם לפני כארבע שנים יחד עם החוקר יונתן יעקבס, נוגע לפירוש הרמב"ם לתורה. לאחרונה התבשרו השניים כי זכו בפרס בן צבי על הספר הזה. "בעקבות הגעתו לארץ ישראל, הרמב"ם החליט להוסיף כמה דברים לפירושו, ובמחקר שלנו עקבנו אחרי התוספות האלה", מסביר עופר. "מדובר בברשימות עדכון שהרמב"ן שלח מארץ ישראל לספרד, עם הוראות ברורות מה ואיפה להכניס. הוא השתדל מאוד לא לשכתב קטעים אלא רק להוסיף, כי הוא חשש ששכתוב יבלבל את המעתיקים. העדכונים האלה בדרך כלל כבר כלולים במהדורות של פירוש הרמב"ן שאנחנו מכירים, אבל מי שעוקב אחרי כתבי יד עתיקים יכול לזהות מה נכתב במקור ומה תוספת מאוחרת."

ממה נובעים השינויים האלה?

"מכל מיני סיבות. חלקם נוגעים למקומות בארץ ישראל, שהרמב"ן בתחילה התייחס אליהם ממרחקים, וכשראה אותם כמו עיניו הוא שינה את התיאור שנתן להם. חלק אחד נוגע למקורות ספרותיים שבארץ הוא התוודע אליהם לראשונה, כמו התרגום הירושלמי לתורה. וחלק מהדברים אלו פשוט מחשבות חדשות שלו, שלא קשורות ישירות לביקור בארץ".

מה הפרויקט הבא שלך?

י"ש שניים שאני מתכנן כרגע: האחד הוא ספר שיהווה מבוא כללי לכל עולם המסורה. השני הוא הוצאה מחודשת של 'ספר השורשים' מאת הר"ק, רבי דוד קמחי, שהוא למעשה ספר דקדוק. ■

לתגובות: dyokan@makorrishon.co.il

הקריאה בתורה בשבת וגם ההפטרה היו בעבר קצרות הרבה יותר. אילוסטרציה

סוף לפרשה

אותם בספרים נפרדים. האמת היא שהגישה הסטריינית הורבה יותר מוצלחת מבחינה שיווקית: הרי רוב האנשים אינם מתעסקים בכללי המסורה, אלא רק בעלי המקצוע. אבל ברגע שהכנסת לתודעה של האנשים שאי אפשר לקרוא בתורה בלי הנחיות המסורה, הם יקנו את הספר שמכיל הוראות, ולא מהדורות אחרות."

בשלב מוקדם יחסית של עבודתו המחקרית, מצא עופר את עצמו צולל לתעלומה המלווה את הכתר בשבעים השנים האחרונות. "מים ספורים לאחר כ"ט בנובמבר 1947 הוצת בית הכנסת בחבל כפעולת נקמה על החלטת האו"ם, והספר העתיק נפגע בשפרה. רוב דפי שדרו, בעיקר מספרי נביאים וכתובים, אבל חלק ניכר מהדפים שהכילו את חומשי התורה אבדו. מאוחר יותר הוברח הכתר לארץ בדרך-לא-דרך והופקד בידי מכון בן-צבי, המוסד שהקים הנשיא יצחק בן-צבי לחקר מורשת יהדות המזרח. היום הוא מוחזק ומוצג ב"היכל הספר" שבמוזיאון ישראל.

אִי שֶׁם בְּרֵאשִׁית שְׁנוֹת הַתְּשׁוּעִים הַחֲלִיטָה הַהוּצָאָה
לְאֹדֶר שֶׁל הַמְּכוּן לְפָרֶסֶם סֵפֶר פּוֹפּוּלָרִי עַל קוֹרוֹתָיו שֶׁל
הַכְּתָר, וְהַפְקִידָה אֶת הַמְּשִׁימָה בִּידֵיו שֶׁל הַסּוֹפֵר אֲמִנּוֹן
שְׁמוּשׁ, בְּעֶצְמוֹ בֶּן קִהִילַת חֶלֶב. פְּרוֹפ' עוֹפֵר הַתְּבַקֵּשׁ
לְסִייעַ לְשִׁמוּשׁ בִּפְנֵי הַמְּדַרְעִי שֶׁל מַחְקָרוֹ. "שְׁנַיִם סִפּוּרוֹת
לְפָנַי הַצֵּתָה", מְסַפֵּר עוֹפֵר, "בִּיקָר בַּחֶלֶב חוֹקֵר הַמְּקָרָא
הַנְּדוּרֵעַ פְּרוֹפ' מֹשֶׁה דוֹד קֶאסְטוֹ (וְהוּא הִגִּיעַ לְשֶׁם בְּלוֹוִיִּית
יִצְחָק שְׁמוּשׁ, אַחִיו שֶׁל הַסּוֹפֵר, כִּנְרָאָה כְּדֵי שְׁבִנִי חֶלֶב
יִאֲפָשְׁרוּ לוֹ לַעֲיִין בְּסִפֵּר הַקְּדוּשׁ – י.ש). אֲמִנּוֹן שְׁמוּשׁ הַנִּי
שֶׁחוֹקֵר כְּמוֹ קֶאסְטוֹ בּוֹדֵאֵי עֵדֶךְ רִישׁוּמִים שֶׁל מֶה שְׂרָאָה,
וְיִיתֶכֶן שְׁבִאֲמִצְעוֹתֶם נוֹכַח לְעִמּוּד עַל פְּרִטִּים שׁוֹנִים
הַנוֹגְעִים לְכַתֵּר, וּבִכְלָל זֶה לְדַרְפִּים
הַחֲסֻרִים. אֲנִי דוּוֹקָא יִדְעָתִי שְׁפָרוֹפ'
מֹשֶׁה גּוֹשְׁךְ גּוֹשְׁטִישְׁטִיין, שֶׁהִכִּין מִהֲדוּרָה
מְדַרְעִית שֶׁל הַתִּנ"ךְ לְפִי הַכְּתָר, כְּתֵב
שֶׁקֶאסְטוֹ לֹא הִשְׁאִיר אַחֲרָיו רִשְׁמוֹת.
אֲבֵל שְׁמוּשׁ הַתְּעַקֵּשׁ

העביר חלקים גדולים מהגניזה לקיימברידג'. פרופ' שכטר

ארגון לעצמו
אוסף
עתיקות.
הפטריארך
אנטונין

מעמד מקודש גם לספרי הנביאים. הרש"ר הירש

צילומים: מגזין איור עם עולם, גטי אימג'ס